

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ВІДЧУТТЯ ПРАВА В ПРОЦЕСІ ПРАВОУТВОРЕННЯ

Відшукування витоків правоутворюючого процесу завжди викликатиме значний дослідницький інтерес, насамперед, з огляду на безперервність пошуків відповіді на питання: що є право, де заховані витoki «правоутворюючої енергії»? [1, с. 198]. Це питання неминуче постає перед кожним поколінням дослідників, які вирішують його відповідно до сучасної їм загальнонаукової картини світу, пануючих наукових парадигм та власних рефлексій. Сучасний етап розвитку правознавства характеризується значним розширенням предметного поля таких пошуків — актуалізуються дослідження у царині психології права, сприйняття права, дії права. Значний науковий інтерес становлять такі феномени, як правова свідомість, правова культура, правовий менталітет, правові традиції, правовий світогляд, правове мислення тощо. Відчутне акцентування уваги дослідників саме на взаємопов'язаності правових явищ і духовної сфери, що після тривалого домінування матеріалістичних підходів до права зумовило утвердження людиноцентричних домінант у правознавстві.

У зв'язку з цим особливий інтерес становлять «антропологічні підстави права — свідомі і несвідомі установки, що зароджуються у глибинах людського єства» [2, с. 45]. За І. Ільїним, у самій людині, в її правосвідомості закладена передумова нормального, здорового права.

Тут пропонується зосередити увагу на відчутті права як на процесі відображення елементарних властивостей правової дійсності, формі відображення правових явищ як первинній ланці у процесі правоутворення. У зв'язку з цим доцільно акцентувати увагу на відчутті як психологічному, психолого-правовому явищі, а також виокремити відчуття права в первинному та регулярному правоутворенні.

Відчуття є первинною формою психічного зв'язку організму з середовищем, основним джерелом наших знань про світ і власне тіло. Вони становлять головні канали, якими інформація про явища зовнішнього світу і стан організму доходить до мозку, даючи змогу людині орієнтуватися у навколишньому середовищі і в своєму тілі. Якби таких каналів не було і через органи чуття не надходила інформація до мозку, свідоме життя було б неможливим. «Соціальні» відчуття відіграють вирішальну роль витоків у набутті особистістю самосвідомості та свідомості як витоків в процесі соціалізації. На думку Т. Парсонса, основний характер структури окремої особистості формується в процесі соціалізації на основі структури систем соціальних об'єктів, з якими вона мала зв'язок протягом свого життя, включаючи, звичайно, культурні цінності й норми, інституційовані в цих системах [3, с. 104]. Інакше кажучи, у процесі соціалізації відбувається засвоєння правових норм і цінностей, з відчуттями пов'язується насамперед міжособистісний (комунікативний) та рефлексивний, який реалізується через індивідуальні переживання та усвідомлення, внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає певні цінності, ідеї у поєднанні з неусвідомленим копіюванням базових цінностей права, що дозволяє ідентифікувати себе з певною культурою і суспільством та сформуватися правовій свідомості. У цьому контексті можна погодитися з думкою Н. Юрашевича про те, що «правова свідомість — система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до

соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [4, с. 181].

Пов'язані зі сприйняттям та оцінкою правових явищ, відчуття і переживання учасників правовідношень у свою чергу формуються на основі правових знань та уявлень про норми права, юридичні права й обов'язки, становлять емоційно-психологічний компонент правової свідомості, є тлом для правоутворення. До таких відчуттів і переживань можна віднести, наприклад, упевненість у справедливості правових норм (справедливість — інтуїтивне право за Л. Петражицьким. — *Т. Б.*), нетерпиме ставлення до їх порушення. «Людській психіці, — писав засновник психологічної школи права Л. Петражицький, — притаманна тенденція виробляти і давати певні інтуїтивно-правові відповіді на ті питання, які усвідомлюються як питання спричинення добра або зла іншим або отримання певних благ, відомих плюсів або зазнавання певних бід, тягарів певних мінусів з боку інших» [5, с. 389]. Розвинена правова свідомість припускає формування в її носіїв стійких стереотипів у галузі емоцій, почуттів і переживань [6, с. 59].

Правові відчуття можна характеризувати як певний психічний процес, результатом якого можуть стати емоції і почуття. Так, відчуття права може через деякий час бути усвідомленим як відповідне почуття. Відчуття права в певному сенсі можна вважати «розрядом інтуїції», за Р. Декартом, іскринкою, з якої виникає право інтуїтивне. У свою чергу, інтуїтивне право, яке відрізняється гнучкістю і змінюваністю, вміщує в собі правові погляди, що поступово і постійно розвиваються і змінюються, зокрема в концепції Л. Петражицького, є творцем права позитивного [5, с. 403].

Виникнення відчуття права є можливим віднайти у ціннісно-смысловому Універсумі як сфері людської діяльності, яка реалізує через особистісне буття у системі цивілізації ноосферну відповідь на космічний запит розуму [7, с. 11]. Своєрідним життєвим нервом ціннісно-смыслового Універсуму кожної цивілізації (в історичній варіативності, що характеризує основні фази її життєвого шляху), на думку С. Кримського і Ю. Павленка, є система базових цінностей, що виражаються тріадою Істина — Добро (Благо) — Краса. Відтак слідом за ними можемо припускати наявність певного архетипічного, глибинного і гранично широкого загальнолюдського шару змістів, цінностей, значень, символів, що мають стадіальні особливості (відповідно до основних етапів соціокультурного розвитку), з одного боку, й особливостей, пов'язаних із наскрізними, стрижневими формами реалізації цього процесу (Схід — Захід), з другого боку [7, с. 11–12].

Ментальний світ людини має певну сукупність архетипічних структур. Ці структури є або природженими для нашої психіки як універсальної мови (з погляду структурної лінгвістики) чи комплекси підсвідомого типу перинатальних схем, або виступають як універсальні схеми символізації усього сущого на зразок завжди істинних формул математичної логіки [7, с. 19]. Власне, дослідники твердять про існування передпосилочних контурів речей та ідей, архетипічні схеми сущого, що орієнтують наше бачення світу, без яких у людській свідомості не існували б матриці, схеми, на яких синтезуються матриці буття. Таким чином, чуттєво-емпіричне розглядається у його здатності розширюватися до практики, яка творить світ людини [7, с. 20].

Корелюються з баченням українських філософів насамперед духовних основ цивілізаційної побудови теорія трьох аксіом правової свідомості, що становлять правову основу життя будь-якого народу: «закон духовної гідності», «закон автономії», «закон взаємного визнання» І. Ільїна, з яких перша є основною. З відчуття власної гідності починається взагалі будь-яке моральне почуття; якщо цього немає, то неможна говорити про повноцінне буття. Вчений обґрунтовує тезу про апіорний характер правосвідомості, яка живе в душі вже тоді, коли ще немає ні закону, ні звичаю, генетично передуючи правоутворенню. На його думку, «право-

свідомість можна було б описати як природне почуття права та правоти, чи як особливий духовний настрій інстинкту стосовно самого себе та інших людей. Правосвідомість — це особливе інстинктивне правопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей [8, с. 231]. І. Ільїн, визначаючи цей феномен як «правове почуття», додає, що правосвідомість охоплює також волю, уяву, думку та всю сферу несвідомого досвіду; виходить з того, що воно не лише формально-юридична, а й універсальна онтологічна категорія, з якої виводяться всі основні емпіричні опосередковані соціальні та правові реалії.

Звернення до ментальності як глибинного рівня свідомості, від якого залежить специфіка світосприймання, світобачення, орієнтація і поведінка людини (спільноти) в реальності, є виправданою з огляду на різноманітність правових устроїв. Зокрема, як зазначав Г. Кельзен, «коли припустити, що правове чуття істотною мірою впливає на вироблення права, та що, отже, будь-який правовий порядок відповідає правовому чуттю правлячої групи, яка й створює цей правопорядок, тоді той факт, що чинними бувають такі правопорядки, котрі суттєво різняться, можна тільки тим пояснити, що правові чуття людей, котрі формують ці правопорядки, є різними» [9, с. 451]. Як уявляється, ця різниця значною мірою зумовлена саме ментальністю. Ментальність тут — це соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів, що виявляється у тотожності світосприйняття і світобачення. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття — від волевих дій, учинки — від загального поступу життєактивності; це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля [10, с. 41–43]. Правова ментальність при цьому визначається як сумарний результат психічної діяльності, інтегративне вираження відповідних уявлень, знань, досвіду, що зумовлює життєві орієнтири у галузях права і політики, ставлення нації до дійсності і до себе самої (на відміну від менталітету) [11, с. 152–164]. Водночас правовий менталітет як сутнісна форма вияву ментальності — це ставлення й оцінка щодо правових норм, ролі держави, індивідуальних прав і свобод, які містяться у світосприйнятті певного народу. Правовий менталітет репрезентує суспільну психологію і включає в себе правові традиції, знання, навички, оцінки та поєднує в собі як раціональні, так й ірраціональні компоненти [12, с. 5].

Отже, констатація наявності ірраціональних факторів, які не завжди піддаються простому причинно-наслідковому поясненню і зумовлюють мотиви людських дій у свідомості й поведінці людей як емоційно-психологічного елементу правової свідомості, і як компоненту правового менталітету, акцентує увагу на формах їх проявів, що має виняткове значення для дослідження процесу правоутворення. Насамперед йдеться про правові міфи як складову міфологічної системи світовідчуття і світосприйняття реальності, зокрема правової. Виняткове значення міфу для дослідження витоків правоутворюючого процесу полягає у тому, що він не просто є чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної (або історико-правової реальності), коли щось конкретне чуттєве сприймається як узагальнене; це чуттєве відбиття світу як цілого [13, с. 19]. Подібні якості мають і «малі форми» міфічного — приказки, прислів'я, загадки. Близькою до міфологічного світовідчуття є стихійне правовідчуття законослухняного громадянина, для якого право є самозрозумілим, таким, що не потребує додаткового обґрунтування. Вироблене в процесі інтерналізації «так не слід робити, тому що так не прийнято робити», є потужним внутрішнім імперативним саморегулятом — відчуттям совісті, яке має своє значення, зокрема і в правоутворюючому процесі. Відчуття совісті в праві виявляється як постійне устремління суб'єкта на наближення об'єктивного права, його іманентної відповідності вимогам трансцендентного, ідеального права [14, с. 18].

Під впливом почуттєвонаочного сприйняття права формується образ права, який відображається насамперед у буденній суспільній правосвідомості і характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення і правовідчуття і, як правило, не завершується вироб-

ленням більш-менш чіткого поняття про нього. Саме на відповідному йому буденному рівні праворозуміння найбільш чітко проявляються його національні і цивілізаційні особливості, належність до певної культурно-історичної спільноти [15, с. 89–101]. Водночас правовідчуття або відчуття права задає напрямок процесу правового мислення. При дослідженні такого феномену, як правове мислення, основна увага найчастіше зосереджується на одному (хай навіть визначальному) рівні правового мислення — професійно-доктринальному. Тим часом, як зазначає М. Козюбра, не менш, якщо не більш, важливими є ментально-антропологічні, цивілізаційно-культурологічні аспекти правового мислення. Адже правове мислення — це завжди продукт певної культури, цивілізації. Правове мислення являє собою, можна сказати, найбільш раціоналізований і консервативний компонент правового менталітету [15, с. 96]. Водночас можна зробити таке припущення: якщо «первинне» відчуття права більшою мірою є інстинктивно-інтуїтивним, то професійно-доктринальне все ж таки виникає (зумовлюється) прийнятими у правових сім'ях уніфікованими способами (прийомами) правового мислення.

Викладене, попри існування думки про «безплідність теоретизування» у сфері ірраціонального, до якої можна віднести і відчуття права як особливої психічної здатності людини [16, с. 419], дає підстави включити відчуття права в ролі ще однієї, вірогідно, найпершої ланки, у ланцюжок правоутворення. Відчуття права, поряд із відчуттям совісті, відчуттям гідності, є природним людським відчуттям, яке суттєво впливає на людські вчинки. Відчуття права як відчуття справедливості, за певних умов (як уявляється, серед них найперша — відносна тотальність відчуття права в певному соціумі) становить основу інтуїтивного права, що, в свою чергу, є одним із джерел права позитивного, і значною мірою забезпечує його легітимність і дієвість. Адже праву, аби бути дієвим, необхідно, щоб у нього вірили. А це передбачає не лише розум, а й почуття, інтуїцію, віру [17, с. 16–17].

Як дещо категорично зазначав відомий правознавець М. Гредескул, простої істини про те, що право має тільки внутрішнє, психологічне існування, ніколи не слід забувати [18, с. 287]. Сучасний стан розвитку правознавства, як уявляється, перебуває у тій точці амплітуди свого розвитку, коли привернення уваги до права як до явища насамперед духовної сфери є знову актуальним.

Список використаних джерел

1. Придворов Н. А. Правообразование и правообразующие факторы в праве / Н. А. Придворов, В. В. Трофимов. — М. : Норма: ИНФРА-М, 2012. — 400 с.
2. Бачинин В. А. Антропологические проблемы права: методология и эмпирия / В. А. Бачинин // Правоведение. — 2001. — № 3. — С. 27–46.
3. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Thesis. — 1993. — Вып. 2. — С. 94–122.
4. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Правоведение. — 2004. — № 2. — С. 178–187.
5. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Лань, 2000. — 608 с.
6. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні проблеми інноваційного розквіту. — 2012. — № 2. — С. 56–61.
7. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. — К. : Фенікс, 2007. — 316 с.
8. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Сочинения : в 2 т. — М. : Медиум, 1993. — Т. 1 : Философия права. — С. 73–300.
9. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком. Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. — К. : Юніверс, 2004. — 495 с.
10. Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. — Тернопіль : Економічна думка, 2002. — 132 с.

11. Журбелюк Г. В. Правова ментальність як об'єкт дослідження і предмет юридичної антропології / Г. В. Журбелюк // Антропологія права: філософські та юридичні виміри : матеріали III Всеукраїнського круглого столу. — Л. : Сполох, 2008. — С. 152–162.
12. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. А. Павловська-Кравчук. — Х., 2012. — 17 с.
13. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / І. В. Бойченко. — К. : Знання, КОО, 2000. — 723 с.
14. Байниязов Р. С. Правосознание: психологические аспекты / Р. С. Байниязов // Правоведение. — 1998. — № 3. — С. 16–21.
15. Козюбра М. Рівні праворозуміння: антропологічний аспект / М. Козюбра // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28–29 листопада 2008 р.). — Л. : Край, 2009. — С. 89–100.
16. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Издательский дом С.-Петер. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
17. Берман Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования / Г. Дж. Берман. — М. : Норма, Инфра-М, 1998. — 624 с.
18. Гредескул М. А. Лекции по общей теории права / М. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. — К. : Юридична книга, 2002. — Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упоряд. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. — С. 282–304.

Бондарук Т. І. Відчуття права в процесі правоутворення

Відчуття права як найелементарніша форма відображення правових явищ розглядається в контексті правової психології, правової свідомості, правової ментальності. Робиться спроба означити архетипічні основи правової свідомості, визначити співвідносність відчуття права з аксіомами правової свідомості, правовими міфами. Акцентується увага на почуттєво-наочному сприйнятті права як передумові формування образу права.

Ключові слова: правосвідомість, правова психологія, правова ментальність, правоутворення, правові міфи.

Бондарук Т. И. Чувство права в процессе правообразования

Чувство права как самая элементарная форма отображения правовых явлений рассматривается в контексте правовой психологии, правового сознания, правовой ментальности. Делается попытка обозначить архетипические основы правового сознания, определить соотношение чувства права с аксиомами правового сознания, правовыми мифами. Акцентируется внимание на чувственно-наочном восприятии права как предпосылке формирования образа права.

Ключевые слова: правосознание, правовая психология, правовая ментальность, правообразование, правовые мифы.

Bondaruk T. Feeling of law in the lawmaking process

Feeling of law as the most elementary form of reflection legal things is reviewed in the context of legal psychology, legal awareness, legal mentality. Makes an attempt to define archetypal foundations of legal consciousness, determine the correlation feeling of law with the legal awareness axioms, legal myths. The attention is focused on the visual sensual perception of law as a precondition of forming an law image.

Key words: legal awareness, legal psychology, law mentality, lawmaking process, legal myths.